

"ככה" בעברית המזרחית בישראל: בחינה סינכרונית והיסטורית

חקר לשונם של ישראלים שמוצאם מארצות האסלאם התפתח מאוד בישראל במחצית השנייה של המאה העשרים. מרבית המחקרים נעשו בידי חוקרים מתחום הסוציולוגיה והחינוך שדגלו בשיטת ה"חסך הלשוני" וסברו כי לשונם של דוברים אלה לקויה בתחומים רבים ומגוונים.¹ אך בחינת התופעות הלשוניות שהעלו חוקרים אלה מגלה כי חלק לא קטן מהן ניתן להסביר על רקע הלשון הערבית-יהודית ששימשה בפיהם של הנחקרים.² יתר על כן, מקצת המאפיינים הלשוניים של דוברים אלה ממשיכים לשמש כיום במאה העשרים ואחת אף בלשונם של ישראלים ילידים, דוברי עברית כשפת אם, ולמעשה הם חלק מניב לשוני-חברתי המאפיין ישראלים מזרחיים בעיקר מן הפריפריה הישראלית. בחינה של הדוברים נושאי הניב זה מעלה כי המכנה המשותף שלהם אינו כלכלי דווקא, ואף לא השכלתי או קוגניטיבי כפי שסברו החוקרים הללו, אלא אתני-חברתי וגאוגרפי. המאפיין העיקרי של סוציולקט זה נעוץ בפירות המגע בין לשונות האם של העולים הראשונים מארצות האסלאם ובין העברית החדשה, שנלמדה והונחלה בשנות החמישים והשישים.³

במאמר זה אבקש לשוב ולהוכיח הנחה זו על ידי ניתוח של הרכיב הלשוני ככה, הנבדל בשימושיו בעברית המזרחית של המאה העשרים ואחת מן העברית הכללית, ואעמוד על קשריו עם הערבית היהודית ששימשה בפי דוברים ישראלים בני הדור הראשון לעלייה.

"ככה" בלשונה של דוברת ילידית של ערבית-יהודית ועברית כשפה נרכשת

לצורך הבהרת קשר זה אפתח בניתוח הביטוי ככה כפי שתועד בשיחה בעל פה שהוקלטה בישראל בשנות השבעים של המאה הקודמת. שיחה זו שימשה בבסיסו

* אני מודה לפרופ' יעל זיו על שקראה את המאמר והעירה הערות חשובות. ברי כי האחריות לדברים היא עליי.

1. ליתר הרחבה ראה הנשקה, בדפוס.

2. אברהם שטאל, שהיה מן החוקרים הבולטים של אסכולת ה"חסך הלשוני" שרווחה בקרב חוקרי החברה והחינוך, מעלה אפשרות זו כהסבר ללשונם של נחקרי, אך אינו מעניק לה לגיטימציה. ראה שטאל, תשל"ז, עמ' 123–124.

3. ראה הנשקה, 2013; הנשקה, 2015; הנשקה, תשע"ו.

של מחקר בגישת החסך הלשוני, שביקש לבחון הבדלים לשוניים והכרתיים בין בני המעמד הבינוני והנמוך.⁴ הביטוי ככה עולה שלוש פעמים בשיחה, והישנותו מעידה שהוא שגור בלשונה של הרוברת.

יום העצמאות היה ככה. אני לא יכולה לצאת, יש לי 7 ילדים. אחד שתי חודשים. מה לעשות. הלכנו קצת ברחוב. היה שמח הרבה. אנשים הרבה. יום העצמאות שהלך היה יותר טוב.⁵

אחות שלי יש לה ילד בצבא. היא אומרת ראו אותם בצנחנים, לא יודעת. היא עשתה עם האצבע ככה שאני אראה, אבל לא ראיתי. כולם אותו דבר, אותו בגדים, אותו כובע. אי אפשר לראות.

היה מצעד יפה. מה אני אגיד לך. ככה, הרבה נשק, לא יודעת איזה. היו מטוסים כל מיני, יופי. וחייילים.

המבע הראשון, "יום העצמאות היה ככה", בא במענה לשאלתה של המראיינת על אודות חגיגת יום העצמאות במשפחתה. הרוברת מבקשת להסביר ולפרט באיזה אופן חגגו היא ומשפחתה את יום העצמאות האחרון. ככה משמש כמצביע קטפורי המתפרט בהמשך השיחה.

במבע השני, "היא עשתה עם האצבע ככה שאני אראה", מדגימה הרוברת למראיינת את התנועה שבה סימנה לה אחותה להביט אל עבר הצועדים.

אך במבע השלישי, "היה מצעד יפה. מה אני אגיד לך. ככה. הרבה נשק, לא יודעת איזה", ככה אינו משמש בהוראה המקורית: הוא מרוקן מתוכו הסמנטי ומתפקידו התחבירי המקורי.⁶ במבע זה הוא מילה מסייגת המביעה קירוב והיסוס – שמא מריבוי הנשק שהרוברת אינה יודעת לתארו ("ככה הרבה נשק") או שמא מחוסר יכולתה לתאר את המצעד היפה לאשורו ("מה אני אגיד לך").

נראה שגם הביטוי החז"לי המקביל כך שבהמשך שיחה זו מבטא אותה משמעות.⁷

בעל שלי לא אוהב לרקוד, אני כן. מתי הייתי במרוקו, אני הייתי רוקדת הרבה. אני אוהבת לרקוד, אבל מה לעשות. בעל שלי לא אוהב. רק ריקודים מרוקאיים

4. א' קוקר, הבדלי לשון ערתיים-מעמדיים בישראל, ירושלים תשל"ג. מובא אצל שטאל, תשל"ז, עמ' 41–43. לתיאור כללי של השיחה ותכתוב מלא שלה ראה הנשקה, בדפוס.

5. הפיסוק כאן ובמשפטים האחרים נלקח מן התכתוב של קוקר (ראה הערה קודמת).

6. אין כאן ביטוי אופן קטפורי המתאר את חגיגות יום העצמאות. ההסתייגות משני צידי הביטוי – "מה אני אגיד לך" ו"לא יודעת איזה" – מורות על ביטוי מסייג המביע חוסר מחויבות.

7. הבחירה בכך ולא בככה בהקשר זה אינה צפויה. אפשר שהרוברת, שאינה אמונה על גוני העברית, ביקשה להשתמש בביטוי מקביל לככה שנחשב גבוה יותר. אפשרות אחרת היא שהרוברת הבליעה את התנועה האחרונה של ככה והמראיינת תכתבה כך.

במסיבות של המשפחה. [...] אז הוא פעם רוקד, פעם לא רוקד. אבל ברחוב הוא לא אוהב לרקוד. אז לא רוקדים. כך הלכנו. היה אנשים הרבה. ילדים.

במבע "כך הלכנו" אין הדוברת מתארת את אופן הליכתם הריאלי של בני משפחתה ברחוב, אלא היא מבקשת להביע הסתייגות שיש בה השלמה (עם המצב), בדבר אופייה של הפעולה שנעשתה בניגוד לרצונה הראשון. הדוברת משקפת את התלבטותה המתוארת קודם לכן: היא רצתה לרקוד אך בעלה אינו אוהב לרקוד. למעשה היא ומשפחתה הלכו לחגיגות ולא רוקדו, ויש פער בין המעשה המבוטא במילים ובין הרגשתה. בעברית מדוברת עכשווית המשפט היה מנוסח כך: "הלכנו כזה".

כזה/כאילו/ככה

שימוש "לא תקין" ולא בהיר זה של ככה בלשונה של הדוברת נתפס בעיני עורכי המחקר כלשון שגויה ונמוכה.⁸ אך למרבה העניין סגנון זה לא נעלם ואף לא הצטמצם ללשונם של דוברים שהעברית היא לשונם השנייה. ביטויים מעין אלה – כזה, כאילו, ככה – התרווחו מאוד במשך השנים בלשון הנוער הישראלי (הילירי) והפכו להיות מייצגים את אופיו של דור זה.⁹ במאה העשרים ואחת לא נעלמו ביטויים "לקויים" אלה, כפי שחזו להם,¹⁰ ואדרבא – הם מתועדים גם בלשונם של דוברים מבוגרים. הביטויים הרווחים במיוחד בהוראה מסייגת זו בעברית הכללית הם כינוי הרמז כזה ונטיותיו וביטוי הדמיון כאילו. אלה נידונו לא מעט במחקר ואף בהגות ובחינוך הלשוני.¹¹ משום כך נסכו כמעט כל הדיונים הללו על כזה ועל כאילו, ואילו ככה נידונה רק בשוליים. זיו הבחינה בכך וציינה שככה "לא זכה לאותה מידה של תשומת לב מחקרית".¹²

נקודה נוספת חשובה שבלטה במחקרים אלה היא הקשר בין כזה וכאילו המסייגים ובין מקביליהם בלשונות המערב, בעיקר האנגלית.¹³ הקבלה שכזאת ניכרת פחות כשמדובר בככה בהוראה דומה.¹⁴ מנגד, אצל הדוברת הדו־לשונית הנידונה קל להבחין במקורו הערבי־יהודי של ככה בלשונה, ועל כך ארחיב בהמשך.

8. עורכת המחקר ביקשה להשוות בין לשונה הלא־תקנית של הדוברת שלנו ובין לשונה של גנת צעירה, ילידת ישראל, המתארת גם היא את חגיגות יום העצמאות. ראה שטאל, תשל"ז, עמ' 43–41.
9. הירשפלד, 1990.
10. שם, עמ' 9.
11. ראה זיו, 1988; גלינרט, 1989, עמ' 215; הירשפלד, 1990; הנקין, תשנ"ה; ניר, תשנ"ז; זיו, 1998; הנקין, 1999; בן־שחר, 2000; משלר, 2001; משלר, 2002; זיו, 2006.
12. זיו, 2006, עמ' 152 הערה 7.
13. לדוגמה ראה זיו, 1988, עמ' 262; הנקין, תשנ"ה; הנקין 1999; משלר, 2001, עמ' 298 הערה 9; משלר, 2002 וההפניות שם.
14. אך ראה השוואה קצרה של ככה מסייג בצרפתית ובגרמנית (הנקין, 1999, עמ' 120 הערה 19).

תפוצת "ככה" בקורפוס "העברית האחרת בישראל"

מקור נוסף המחזק את ההנחה כי מקור השימוש המסייג של ככה עשוי להיות הערבית היהודית נעוץ בשימוש של ככה בעברית של צאצאי העולים מארצות האסלאם בישראל כפי שתועד בקורפוס "העברית האחרת בישראל"¹⁵. זהו קורפוס מתומלל ומתויג של שיח עברי דבור המתבסס על שיחות באורך של כ-90 שעות עם 61 דוברות ו-57 דוברים ילידים מכל רחבי הארץ הנמנים עם האוכלוסייה בפריפריה הישראלית, בעיקר האוכלוסייה המכונה "מזרחית". השיחות נערכו בשנים 2014–2017 והמשתתפים נמנים עם אוכלוסייה רחבה ומגוונת, החל מילדי גן ובתי ספר וכלה במבוגרים. עיסוקיהם מגוונים, וכך גם השכלתם.¹⁶

כאמור לעיל, בעברית ה"כללית" ככה נפוץ פחות מכזה ומכאילו.¹⁷ יתר על כן, בדיונים הקצרים על אודות ככה עלה כי השימוש בו בתפקידי הסתייגות נמצא בתחתית הסולם, ואינו דומה בערכו המסייג לכזה ודומיו.¹⁸ אולם בחינת תפוצתו של ככה בקורפוס ה"עברית האחרת" מגלה מגמה הפוכה: התפוצה של ככה גבוהה ואף עולה על כזה. השוואה מספרית-כללית בין קורפוס "העברית האחרת" ובין הקורפוס של "עברית כללית" מעלה כי ככה על כל הוראותיו מתועד בקורפוס המזרחי ב-1606 מופעים ביחס למיליון מילים, ואילו בעברית הכללית תפוצתו היא 184 (!) פעמים בלבד לכל מיליון.¹⁹

התפוצה של ככה בעברית המזרחית היא אפוא פי כ-8.5 מתפוצתו בעברית הכללית כפי שתועדה בקורפוס האמור. ועוד, התפוצה של ככה בקורפוס העברית הכללית נמוכה כמעט בחצי מתפוצת כזה, ואילו בקורפוס המזרחי התפוצה של ככה עולה על תפוצת כזה, כפי שציינתי.

בחלקו הבא של המאמר אנתח את הוראותיו ותפקידי השונים של ככה בקורפוס "העברית האחרת", המייצג את העברית המזרחית בעשור השני של המאה העשרים ואחת.

15. מחקרי זה מתבסס על לשון דיבור שתועדה במסגרת קורפוס זה, שלא כחלק מן המחקרים שנעשו על כזה, כאילו וככה והתבססו על לשון כתובה.

16. קורפוס זה הכנתי במסגרת מענק הקרן הלאומית למדע (149:14).

17. זיו, 2006, עמ' 152 הערה 7.

18. הנקיז, 1999, עמ' 115–116.

19. קורפוס העברית הכללית (Hetenten) כולל עברית אינטרנטית שתועדה בשנת 2014 והועלתה לתוכנת הניתוח הבלשני Sketch Engine בידי ד"ר מני אדלר. על אף קרבתה של העברית האינטרנטית לעברית המדוברת אינני משתמשת בקורפוס זה להשוואה ולניתוח פרטניים, אלא למבט כללי על העברית הכללית המדוברת למחצה.

"ככה" בהוראה הקלאסית

ככה הוא תואר פועל מקראי של האופן שהוראתו השוואה ודמיון. בעברית שלאחר המקרא הוא הפך לכך.²⁰ אף בעברית בת זמננו משמש ככה בהוראת 'בצורה הזאת, בדרך הזאת, באופן הזה', כמקרא.²¹ כמוכן ככה בהוראתו הקלאסית, ביטוי אדורכיאלי של האופן, מצוי בקורפוס שלנו כבעברית הכללית. כך לדוגמה מספר יקיר כ' על אדם המכונה במושב שלהם בשם או בכינוי השונה מן השם הפרטי שלו:

1. יש אצלנו בן אדם שקוראים לו אונש, והשם שלו בעברית זה יוסי [...] ככה קוראים לו. ככה קוראים לו אצלנו במושב.

יקיר מסביר וחוזר ומדגיש שבאופן הזה (בכינוי ולא בשמו המקורי) היה מכונה אדם זה בפי חברי המושב.

"ככה" שלא כפשוטו

1. "ככה" מסייג

כבר עמדו על כך כי בעברית הכללית בת זמננו ככה, כזה וכאלו עשויים לשמש כסמני שיחה מטא-תקשורתיים המביעים הסתייגות:²² חוסר התחייבות לנכונות העובדות, לרלוונטיות שלהם או להלימות הדברים. יש בהם אף ריכוך והקלה של האמירה והמבע. אף נטען כי תפקידים ומשמעויות אלה מסירים לכאורה מן הדוברים את האחריות לאמיתות הדברים או להלימותם של הדברים לסיטואציה.²³ אשר לככה המסייג נקבע כי הוא נחשב כמסייג חלש ביחס למקבילותיו. אף שהוא עבר ריקון סמנטי, הוא ממשיך לשמש בתפקיד תיאורי. הסיבה לחולשת ההסתייגות היא כי בעברית הכללית ככה הוא מתאר עובדתי (ולא היפותטי), הבעתי (ולא תקשורתי), תוכני (ולא פרגמטי).²⁴

אולם תיאור זה אינו הולם כל צורכו את שימושי בעברית המזרחית. ככה אכן משמש כמסייג, כבעברית הכללית (דוגמה 2 להלן), אולם ההסתייגות, הקירוב והערפול מובהקים אצלו. הוא מתרוקן מהוראתו הסמנטית ואף מתפקידו התחבירי, והיסוד התקשורתי-פרגמטי הוא שגובר בשימוש בו. אין ככה מביע תוכן אלא מבקש לתאר אווירה ולשתף את הנמענים בהיסוס ובערפול הסיטואציה המדוברת, והוא מפנה

20. קדרי, תשנ"ב, עמ' 148–150.

21. שויקה, מילון, עמ' 839.

22. הירשפלד (1990) כינה זאת "התחמקות".

23. זיו, 1988; הנקין, 1999; משלר, 2001; משלר, 2002. ראה גם הבחנותיו המעניינות של הירשפלד, 1990.

24. הנקין, 1999, עמ' 112–116.

את המבט גם אל רגשות ותחושות הנלוות לסיטואציה. בכך קרוב ככה המזרחי אל כזה המסייג שבעברית הכללית.

יוחאי מתאר את בילוי השבת של צעירים באזור מגוריו:

2. כולם אה, שומרי שבת, אז אה, יושבים באיזה בית, ככה כ... סככה [...] אם קובעים אז נפגשים לכדורגל... ככה להעביר את הזמן עד שתצא השבת.

אין כאן תיאור של אופן בילוי השבת, מה כלל המפגש הביתי והחברתי ואיך בילו בו. הרובר אינו מעוניין בתיאור המדויק והמחייב, אלא מבקש לשקף מצב ואווירה כלליים ובעיקר לשתף בתחושה זו את השומעים.

1.1 "ככה" מסייג מדרג

בקורפוס העברית האחרת ככה המסייג עשוי להשתלב בביטויים מדרגים: ממעטים ומגבירים. גם בכך הוא דומה לשימושו של כזה המסייג בעברית הכללית.²⁵ עם זאת, הרוב המכריע של מופעי ככה בקורפוס שלנו בא עם מדרגים מעצימים, המבליטים תחושות ורגשות, בעוד ככה הממעט בא לשרת הבעה של נימוס והיסוס, בדומה לשימוש המסייג כללי. בשני המקרים מצטרפים אל ככה ביטויים אחרים המתאימים לסיטואציה.

ממעט

קצת ככה

לירז משוחחת עם בן שיחה ומבקשת שיספר לה על פגישותיו ושיחותיו עם סבתו:

3. אתה רוצה קצת אה, ככה לספר על זה ?

מתוך התחשבות בגודל הבקשה פונה לירז בעדינות ובנימוס אל הנמען. היא מניחה שדרך פנייה זו תניב היענות טובה יותר לבקשתה.

העצמה

מאוד ככה

מור א' מתארת עוצמתו של שיר:

4. השיר הזה הוא מאוד ככה אה... אה... מאפיין חי כאילו.

יותר ככה

ציפי מתארת את עוצמתם של הפתגמים והביטויים בערבית, בתרבותה ובלשונה:

5. הביטויים בערבית. הביטויים בערבית, הם הרכה יותר חזקים [...] יותר צבעוניים, יותר אה... ככה... ואת מרגישה צורך להשתמש בהם.

ריכוז המבעים של ככה בביטויי העצמה מעיד על ניסיון הדוברים להגיע ל"קצה" השפה לכאורה של "אין מילים", כדי לבטא את תחושתם ביחד לעוצמת הדברים שהם מבקשים לשתף בהם את בני שיחם.²⁶

1.2 ככה כאילו / כאילו ככה

כאילו נחקר אף הוא במסגרת שלושת סמני השיח המדוברים. למרות המכנה המשותף של קירוב והסתייגות שימושו של כאילו בעברית הכללית נבדל משימושי כזה וככה. מקורו של כאילו הוא בלשון חכמים.²⁷ הוא מורכב משלושה יסודות: מילת ההשוואה כ + מילת התנאי אן הארמית (או אם העברית) + מילת התנאי הבטל לו.²⁸ צירוף היסוד המדמה לשני ביטויי תנאי שאחד מהם היפותטי (תנאי בטל) ניכר בהוראתו של הביטוי. כך הוא במשנת סוכה (א, ב): "העושה סוכתו תחת האילן כאילו עשאה בתוך ביתו".

היסוד ההשוואתי כ־ והיסוד ההיפותטי המותנה הביאו כנראה לכך שבעברית בת זמננו שימושי הפרגמטיים מציינים גם הם הסתייגות וקירוב: הסתייגות מהלימות העובדות או מעצם העלאת המסר, היסוס במצבים של קשיי תקשורת צפויים, ניסוח מחודש של דברים ועוד.²⁹ לא ארחיב כאן את הדיון על שימושי של כאילו, אלא אתרכו בהצטרפות כאילו אל ככה, מושא דיוננו.

ככה כביטוי מסייג ומגשש מצטרף בקורפוס שלנו אל כאילו, ומספר מופעיו בו כמעט פי שניים מן הצירוף הרווח "כזה כאילו" בעברית ה"כללית". ואכן בקורפוס העברית הכללית האינטרנטית התפוצה הפוכה ושונה לגמרי: "כזה כאילו" רווח כמעט פי ארבעה מ"ככה כאילו". למעשה "ככה כאילו" הוא החלופה המזרחית של "כזה כאילו" שבעברית הכללית.

טווח השימושים הפרגמטיים והתקשורתיים של "ככה כאילו" / "כאילו ככה" בעברית המזרחית נע מנימוס, היסוס ותחושת אי-נעימות שיש בבקשה מן הנמען אל התחום הרגשי המקשה את ההבעה ומבקש ליישב סתירות בין המילים במבע לכין הרגשות והתחושות הלא-נוחות העולות מהן.³⁰ המכנה המשותף לשימושים אלה הוא זהירות והסתייגות מחמת נימוס, מחמת חשש לדחייה ומחמת קושי רגשי. בדוגמה הבאה איילה מבקשת מבן שיחה לעזור לה. היא בטוחה בנכונות שלו, ועם זאת היא מביעה היסוס מנומס כדי לשתף את הנמען ולקבל את הסכמתו. אין כאן חשש מדחייה כמו שנהוג בעברית הכללית,³¹ אלא הבעה של נימוס ודרך ארץ.

6. ויחד תנסה אה... ככה כאילו תנסה לעזור לנו.

26. ראה ניתוחו של הירשפלד, 1990.
27. אילו כבר מתועד בעברית המקראית המאוחרת.
28. מילון בן-יהודה, עמ' 233, מציג אטימולוגיה עברית מלאה: אם + לו.
29. הנקין, 1999, עמ' 113–115; משלר, 2002 וההפניות שם.
30. שימוש זה דומה לכאילו שבעברית הכללית; ראה הנקין, 1999, עמ' 113–116; משלר, 2002.
31. הנקין, שם.

אולם במבעים לא מעטים הצירוף "ככה כאילו" משמש בהקשרים של רגשות ותחושות, ומטרתו לרכך את הניגוד לכאורה בין המילים שבמבע ובין רגשותיו של הדובר ביחס אליהם. גם כאן יש רצון לשיתוף הנמען בתחושות עד כדי יצירת תחושת הבנה משותפת. כך לדוגמה מור ב' מתקשה מאוד להשתמש במילה הערבית גז'דור ('קינה, אָבֵל') ובכל זאת מדברת עליה:

7. אני לא משתמשת במילה הזאת [...] כי היא קשה. היא קשה. היא קשה. מעלה לי [...] איזה משהו ש... כאילו ככה, של כזה, קריעה וכזה... זה, משם זה בא. גז'דור.

הצד הרגשי של "ככה כאילו" עשוי לבוא גם בהקשרים של ציניות ולעג עצמי, שגם הוא מגשר על הפער בין המילים ובין המחשבות השיפוטיות של הדוברים והנמענים. בדוגמה 8 רחל משוחחת עם יקיר על מסיבת 75 שנה לייסוד העיר אופקים. במסגרת החגיגות יינתן אות יקיר אופקים לאחד התושבים. מתן התואר הזה אינו מתיישב על דעתם של השניים עם העיר שהם מכירים. הם אף מתברחים על כך במשחק מילים, עם שמו של הנמען:

8. רחל: אתה יודע שיש, בסביבות שבעים וחמש לאופקים [...] אתה יודע. זמרים, ועושים אה... פעילויות בשכונות, וכל מיני... דברים כאלה [...] כן, נקבל ככה כאילו גם את יקיר אופקים.
יקיר: אולי יתנו לי? יקיר מקבל את אות יקיר.

בכל הדוגמאות הללו ניכר היסוד המסייג של "ככה כאילו" כמו בעברית הכללית, אבל יש כאן שימוש נוסף הבא לתאר שני רובדי הבעה: האחד מילולי והשני רגשי – בין שמדובר בנימוס לבקשת הרשאה, ובין שמדובר בלעג או ברגשות אחרים העולים מן המשפטים ומן הסיטואציה. עם זה יש בכלם ניסיון ליצור מעורבות של הנמען לצורך אישור או לצורך הבנה של הרגשות והסיטואציה, מֵעֵין "האם אפשר לבקש ממך לעזור לנו?" או "איך מיישבים את גז'דור עם מהלך החיים הפשוט?".

2. "ככה" כמילה משהה

שימוש הקירוב וההסתייגות של ככה מתפתח בעברית המזרחית לכיוון תפקידי השהיה ומילוי השיחה. ראינו כי ככה בקורפוס העברית האחרת אינו מצטמצם לתיאור יסוד ספציפי במבע. פעמים לא מעטות הוא מכוון לכלל המבע או לכלל הסיטואציה והקשר השיחה. הוא אף משמש בתפקיד של נימוס ודרך ארץ, ומכאן קצרה הדרך להבעת השהיה ו"הרווחת" זמן, בין שההשהיה נובעת מחשיבה ומהיסוס גרידא, ובין שהיא נובעת מקושי רגשי של הדובר המצריך השהיה והרהור. לדוגמה:

9. אני לא... אין לי ככה... קצת פחות יודעת לדייק עם זה.

מור מנסה להסביר מהן השפות שדוברו בבית הוריה, אך היא אינה בטוחה בדבריה. זה כנראה מביך אותה, ואין היא רוצה לומר את הדברים מייד בישרות. לכן היא פותחת בשני מבעי שלילה (אני לא; אין לי) המלוות בשתי הפסקות שתיקה (...). אליהן היא מוסיפה את ככה ולאחר מכן ביטוי ממעט – "קצת פחות". רק בסוף המשפט היא מתעשתת ואומרת שאינה יודעת לדייק בתשובתה. בדוגמה הבאה שמואל (סם), ישראלי יליד מרוקו שהיגר לצרפת בגיל צעיר, מתאר את הקשיים שבמעבר הלשוני:

10. בתקופה ההיא לא היו הרבה יהודים, לא היו הרבה ערבים. בכתי הספר [...] כמעט רק נוצרים. אז המ...מנטליות וה...תרבות היה נוצרית. אה. אז... ככה אז... לא בא לנו להוציא... מילים בערבית.

ככה במבע זה אינו ביטוי מסייג אלא מובע בקשר לכלל הסיטואציה, המבטאת היסוס ודילמה רגשית (שפת אם, זהות) הדורשות השהיה לצורך בחירת המילים. שימוש פרגמטי זה של ככה כביטוי משהה בעברית הישראלית נבחן במחקר ונשלל. זיו במאמרה היסודי הוכיחה יפה כי בעברית הכללית כזה אינו משמש כמילת חלל.³² הנקין הרחיבה את הבדיקה לכלל המסייגים – כזה, כאילו, וככה – ואישה את קביעתה של זיו.³³ עם זאת, משלר תיעדה לאחרונה שימוש זה כביטוי כאילו וציינה כי מדובר בשימוש חדש, כנראה מראשית המאה העשרים ואחת.³⁴ לעומת זאת בקורפוס העברי-מזרחי ככה רווח כמילת חלל משהה. אוסיף כי שימוש זה נוהג בדיאלקטים הערביים³⁵ והערביים-יהודיים³⁶ כפי שאראה להלן, ואפשר שזהו המקור לשימוש בעברית-מזרחית.

2.1 בחינת תפקיד "חלל"

שתי החוקרות ששללו את תפקיד המילוי והחלל הציגו כמה קריטריונים לקביעה זו. אתיחס לשניים מהם.

א. מיקום במשפט: היעדרות ביטויים אלה מראש מבע

הנקין בוחנת את האפשרות של ככה כראש מבע ושוללת אותה ממנה ובה, ובכך היא מאששת את קביעתה שככה אינו משמש כמילת חלל בעברית הכללית.³⁷ זה המשפט המדומיין שהיא שוללת: * "ככה השמים כחולים". אולם בעברית המזרחית מבע זה אפשרי בהחלט. הוא יובע בהיסוס ואולי אף

32. זיו, 1988, עמ' 267.

33. הנקין, 1999, עמ' 116–118.

34. משלר, 2002, עמ' 265–266.

35. הנקין, 1999, עמ' 113 והערה 19.

36. ראה לעיל.

37. הנקין, 1999, עמ' 116.

בשתיקה לאחריו: "ככה... השמים כחולים". ואכן ככה בראש מבע מתועד בקורפוס העברית האחרת.³⁸ הינה דוגמה. נושא השיחה: שימוש במילות סלנג.

11. אסתי: זה לא עלה אף פעם ל לדיון.

יעל: באמת?

אסתי: ככה אה, זה... אף פעם לא עולה לדיון. זה טוב. ברוך השם שזה ככה.

ב. המרה בצורות היסוס מניבה שינוי במבע

קריטריון זה נבחן אף הוא אצל הנקין בבואה לשלול את השימוש של ככה כמילת חלל בעברית הכללית. מסקנתה הייתה כי המשפט "השמים ככה כחולים" אינו זהה למשפט "השמים א... א... כחולים".³⁹ אך מקורפוס העברית האחרת מוכח היטב כי המרה של ככה בצורות אה או אהמ אינה משנה את המבע כלל. יתר על כן, בקורפוס זה מתועד מגוון של הברות השהיה ושתיקות המצטרפות אל ככה, לפניו ולאחריו. למעשה בעברית המזרחית יסודות מאריכים ומשהים נוטים להצטרף לככה, ובכך הם יוצרים צירופים מורכבים של השהיה.

אציג דוגמאות אחדות אף כי תפוצתה של התופעה רחבה מאוד.

אה... ככה אה...

שלומי מספר על שיחות עם המחנך שלו וכנראה נזכר בסיטואציה ומהרהר בה. אין כאן ביטוי אדורוכיאי ואף לא ביטוי מסייג אלא היזכרות בחוויה ושהיה בה.

12. הייתי יושב אתו ומדבר אתו... שיח אה... ככה אה... רציני.

ככה... אהמ... אה

מור א' מספרת על ההכנות לחתונה, הכוללות טבילת הכלה במקווה. הטבילה במקווה היא טקס שנערך על פי רוב בצניעות, ואולי זו הסיבה להרווחת הזמן ולשקילת המילים.

13. גם המקווה ככה... אהמ... אה, אימא שלי, ואחיות שלה, כמובן, שלא נתנו לזה, לעבור בכזה קלות.

מנקודת המבט הסינכרונית קל לשער כי תהליך הריקון הדקדוקי בצד ההתרוקנות הסמנטית העלה את ערכו המקרב והמערפל של ככה וכיוון אותו אל התפקיד הריק של מילת השהיה. אולם תהליך זה לא קרה בעברית הכללית בביטויים כזה, כאילו וככה, ויש להפנות אפוא את המבט גם למקורותיה של העברית המזרחית. ואכן ככה כמילת חלל נוהג בערבית היהודית,⁴⁰ ולכן סביר בהחלט להניח כי כממקרים רבים אחרים הסובסטרט הערבי-יהודי השפיע על העברית וזירז את הפיכת ככה למילת חלל ריקה כבלשון האם הערבית.

38. תפוצתו אינה גבוהה.

39. הנקין, 1999, עמ' 116-118.

40. ראה להלן.

3. "ככה" בערבית היהודית

הביטויים האדורביאליים של האופן בהוראת דמיון והשוואה בערבית היהודית של צפון אפריקה מגוונים ומשתנים מניב לניב. במרוקו, שהיא ארץ מוצאה של הרובת משנות השבעים שבה פתחנו, משתמשים ב־*haydak* וגם ב־*hakdak/hagdak*.⁴¹ בניבים אחרים רווחים גם *hak*, *hakda*, *hakdak*, *hakdakin*, *hak*, *hakkak*, *hakkakin*;⁴² וכן *kadalik*, *hakda*;⁴³ וגם *ayda*, *aydak*;⁴⁴ *agda*, *akka*, *hakkak*, *akkak*;⁴⁵ וגם *kak*, *idaka*, *ida*, *idak*, *ida*, *həkka*, *əkka*.⁴⁶ יתר על כן, ביטויים אדורביאליים אלה שבניבים הצפון אפריקאיים עשויים להתרוקן ממשמעם ומתפקידיהם המקוריים ולשמש מילות הסתייגות המביעות היסוס והשלמה ואף השהיה:⁴⁷

hakda... *ma ʿndi ma naʿmæl*.⁴⁸

'ככה אין לי מה לעשות' (בסיוע לפתרון המצב).

mšina ida tlat mən-naš... u-dwina mʿa-h.⁴⁹

'הלכנו ככה שלושה אנשים ודיברנו איתו'.

ḥnan idaka... qaʿdin naklu u-bənt-i u-ražla dæxlu.⁵⁰

'אנחנו ככה יושבים נאכל (=ואוכלים) ובתי ובעלה נכנסו'.

תופעה זו הנוהגת בערבית (היהודית) הצפון אפריקאית מתאשרת אף מניבים ערביים אחרים, כפי שהציגה יפה הנקין במאמרה. היא אף עמדה על השימוש של ככה כמילת חלל בערבית, המתוארת בדקדוקים הערביים כמילת מילוי רווחת (a common filler phrase).⁵¹

כפי שרמזתי בכמה מקומות לעיל, שימוש של ככה שלא כפשוטו בשיח העברי-מזרחי מתיישב יפה עם שימושו בלשון הערבית. (1) ראשית לכול הראיתי כי שלא כמו כזה וכאילו, שלהם מקבילות ברורות בלשונות המערב, הרי אשר לככה

41. קולין, מילון, עמ' 1976.

42. מרסי, ולד איברהים, עמ' 187–188.

43. מרסי, תלמסן, עמ' 185.

44. כהן, 1912, עמ' 375; כהן, 1975, עמ' 240–241; סומיקוז, טריפולי, עמ' 298.

45. כהן, 1975, עמ' 240–241; כהן, 1912, עמ' 375.

46. ביטויים אלה רווחים בלשונם של יהודי תוניסיה, והם תועדו במחקר שדה מקיף שערכתי על לשונם.

47. איני דנה כאן במכלול תפקידי ככה בערבית היהודית.

48. מרוקו; אני מודה לפרופ' משה בר־אשר על הרוגמה.

49. תוניסיה; אוסף אישי.

50. תוניסיה; אוסף אישי.

51. הנקין, 1999, עמ' 113, ושם הערה 19.

הקבלה שכזאת רופפת, ואילו מקבילות לשימוש ככה שלא כפשוטו נמצאו דווקא בערבית היהודית והלא־יהודית. (2) עוד הראיתי ששימושי ככה/כך מסיג מתועדים כבר בלשונה של הדוברת הישראלית ממוצא מרוקאי וממשיכים לשמש בעברית המזרחית של בני הדור השני, השלישי והרביעי ליוצאי מרוקו ויוצאי קהילות אחרות הדוברות ערבית. (3) עמדתי על השימוש של ככה כמילת השהיה, הקושר אותה אל ערבית.

3.1 נימוס ודרך ארץ

גון שימוש נוסף שהודגם לעיל הוא ככה כקוד נימוס וגישוש, שרווח בלשון הדוברים המזרחים. אומנם אפשר לכלול אותו בקטגוריה המסייגת, אבל ראינו כי לככה המזרחי יש ייחוד. הוא אינו מביע רק היעדר התחייבות לנכונות העובדות כבעברית הכללית, אלא משמש לא פעם כמילת ריכוך והשהיה, ומכוון להבעת נימוס ולדיבור מתון. אף לגוון ייחודי זה מקורות בתרבות הערבית. דיבור עקיף ומרומז, שהוא חלק מן ה"אדב", הוא רכיב מרכזי בתרבות ובתקשורת הערבית והמזרחית. אף מונח מיוחד יש לדפוס תקשורת זה: "מוסאִירה", וכוונתו היא שבשיח בין־אישי אין לומר דברים ישירים אלא בעקיפין, ברמיזה ובנימוס,⁵² ההפך מן ה"דוגרי" הישראלי.⁵³ פנים מגוונות יש לה למוסאירה, והחשובה שבהן היא אסטרטגיה של נימוס הכרוכה בדיבור עקיף ועמום.⁵⁴ והינה אף בעברית המזרחית ככה עשויה לבוא במבעים המגששים בעקיפין ומבררים בנימוס את אפשרויות התקשורת. קל להבין כיצד מילות הנימוס וההיסוס שבערבית ואף בעברית המזרחית הובילו אל תפקידי השהיה והמילוי, שהרי השהיה אינה אלא דרך של שיח עקיף.

מן ההקבלות והקשרים התרבותיים והלשוניים שהוצגו לעיל מתחזקת הסברה כי מקור השימוש בביטוי ככה שלא כפשוטו בעברית הישראלית עשוי לבוא (גם) מן הערבית. אם נניח במידה מרובה של ודאות כי הערבית היהודית הייתה קרובה לבני הנוער הישראלים של המאה העשרים יותר מניבים ערביים כלליים, נוכל להעריך כי מקור השימוש של ככה בעברית החדשה כביטוי מסייג ומשהה עשוי לנבוע בעיקרו מן הערבית היהודית דווקא. תפוצתו הרבה של ככה בעברית המזרחית והתפקידיים הייחודיים המאפיינים אותו, הממשיכים את השימושים הערביים, תומכים בהנחה זו. על כן נכון יהיה להבחין בין ככה בעברית הישראלית ובין כזה וכאלו, שלהם נמצאו מקבילות בעולם המערבי.

52. גריפאת, 1986; כתריאל, מילות מפתח, עמ' 215–223.

53. גריפאת, 1986, עמ' 35–36, 58–62.

54. כתריאל, מילות מפתח, עמ' 218.

סיכום

בחינת סמן השיח ככה בעברית הישראלית העלתה הבחנות מהותיות בין שימושו בעברית ה"כללית" לשימושו בעברית המזרחית.

1. תפוצתו של ככה בניב המזרחי גבוהה מאוד ביחס לתפוצתו בניב הכללי.
2. ככה שבפי המזרחים הוא מסייג חזק, הדומה בערכו לכזה הכללי. לפי מחקר העברית הכללית ערכו המסייג של ככה חלש.
3. ככה שבפי המזרחים משמש כמילת נימוס ודרך ארץ, בהתאם לקוד התרבותי הערבי-המזרחי שבבסיסו של הניב.
4. ככה בעברית המזרחית משמש כמילת מילוי והשהיה.
5. הצירוף "ככה כאילו" משמש בעברית המזרחית כחלופה ל"כזה כאילו" בעברית הכללית, ותפוצתו בניב המזרחי גבוהה מן הצירוף המקביל.

בחינת הדברים אומר שהעברית המזרחית אינה מוגבלת בגטו חברתי או אידאולוגי השומר עליה בכדידותה. להפך – מעורבותם של דוברים משני הניבים החברתיים הביאה לפריצת גדרות ולהשפעה של הניב המזרחי על דוברי העברית הכללית. מחקרי זה הסתמך על מחקרים שבחנו טקסטים כתובים ודבורים של עברית כללית מחד גיסא ושל קורפוס "העברית האחרת", המייצג את הניב המזרחי, מאידך גיסא. אין לי ספק שמחקרים עתידיים עשויים לגלות כי השימושים המזרחיים שתוארו לעיל חודרים לאיטם גם ללשונם של דוברי עברית כללית.

קיצורים

בן-שחר, 2000 = ר' בן-שחר, "טוב, אז א... ככה... מה אני אגיד לכם? על קשרים ריקים בלשון המדוברת", הארץ, תרבות וספרות, 22 בדצמבר 2000

גלינרט, 1989 = L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989

גריפאת, 1986 = י' גריפאת, המסאירה כדפוס בתרבות הברדית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1986

הירשפלד, 1990 = א' הירשפלד, "על כזה וכאילו", פוליטיקה 34 (1990), עמ' 6–9

הנקין, תשנ"ה = ר' הנקין, "כינויי רמז משוים ושימושם לדירוג", לשוננו נח (תשנ"ה), עמ' 119–143

הנקין, 1999 = ר' הנקין, "מה בין 'השמים כחולים כאלה', 'השמים כחולים כזה' ו'השמים כחולים כאילו': על השימוש בכינויי רמז משוים ויסודות אחרים להסתייגות", עברית שפה חיה ב (1999), עמ' 103–122

הנשקה, 2013 = Y. Henshke, "On the Mizrahi Sociolect in Israel: A Socio-lexical Consideration of the Hebrew of Israelis of North African Origin", *Journal of Jewish Languages* 2 (2013), pp. 207–227

הנשקה, 2015 = Y. Henshke, "Patterns of Dislocation: Judeo-Arabic Syntactic"

- Influence on Modern Hebrew", *Journal of Jewish Languages* 3 (2015), pp. 150–164
- הנשקה, תשע"ו = 'י הנשקה, "קוים ללשונה של דוברת דו-לשונית ממוצא מזרחי – בין אידיולקט לסוציולקט", תעודה כז (תשע"ו), עמ' 568–551
- הנשקה, ברפוס = 'י הנשקה, "בין לשונם של 'טעוני טיפוח' ל'עברית המזרחית': בחינה היסטורית וסוציולינגוויסטית", מסורות יט (ברפוס)
- זיו, Y. Ziv, "Lexical Hedges and Non-Committal Terms", *Acta Linguistica Hungarica* 38 (1988), pp. 261–274 = 1988
- זיו, Y. Ziv, "Hebrew kaze as Discourse Marker and Lexical Hedge: Conceptual and Procedural Properties", *Discourse Markers: Descriptions and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 203–221
- זיו, 'י = 2006, "עושים כזה דיבור ישיר", העברית שפה חיה ד (2006), עמ' 156–141
- כהן, M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912 = 1912
- כהן, D. Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunis: Etude linguistique*, The Hague and Paris 1975 = 1975
- כתריאל, מילות מפתח = ת' כתריאל, מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, תל אביב תשנ"ט
- מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה², ירושלים תש"ם
- מרסי, W. Marçais, *Le dialecte arabe des Ūlād Brāhim de Saïda*, Paris 1808 = ולד איברהים
- מרסי, W. Marçais, *Le dialecte Arabe parle a Tlemcen*, Paris 1902 = תלמסן
- משלר, Y. Maschler, "VeKe'ilu Haraglayim Sh'xa Nitka'ot Bifnim = 2001 Kaze ('and Like Your Feet Get Stuck Inside Like'): Hebrew Kaze ('Like'), Ke'ilu ('Like'), and the Decline of Israeli Dugri ('Direct') Speech", *Discourse Studies* 3 (2001), pp. 295–326
- משלר, Y. Maschler, "On the Grammaticalization of 'Ke'ilu Like', lit. = 2002 'As If', in Hebrew Talk-in Interaction", *Language in Society* 31 (2002), pp. 243–276
- ניר, ניר, תשנ"ז = ר' ניר, "זהו הוא זה' ו'ככה זה' – הארה לשונית פרגמטית", אשל באר שבע ה (תשנ"ז), עמ' 235–229
- סומיקזו, Y. Sumikazu, *A Description of the Arabic Dialect of the Jews of Tripoli (Libya)*, Ph.D. dissertation, the Hebrew University of Jerusalem, 2000 = טריפולי
- קדרי, קדרי, תשנ"ב = מ"צ קדרי, "פרק בעיון דיאכרוני בתחביר של כה, ככה, כך", מורשת יעקב ו (תשנ"ב), עמ' 150–147

Le Dictionnaire COLIN d'Arab Dialectal Marocain: Sous la = קולין, מילון,
direction de Zakia Iraqui Sinaceur, I–VIII, Rabat and Paris 1994–1996

שויקה, מילון = 'י שויקה, רב מלים, המילון השלם לעברית החדשה, תל אביב תשנ"ז
שטאל, תשל"ז = א' שטאל, לשון וחשיבה של תלמידים טעוני טיפוח, תל אביב תשל"ז